

ZELJKO RAPANIĆ

ISTOČNA OBALA JADRANA
U RANOM SREDNJEM VIJEKU*
(Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja)

UDK 949.713:7.033
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr Zeljko Rapanić
Y — 58000 Split
Zavod za zaštitu spomenika kulture

Tema tridesetih spoletskih tjedana »Zapadni i južni Slaveni u ranom srednjem vijeku« predstavlja doista pogodan okvir da se iznesu razmišljanja o nekim pitanjima što se odnose na povijest i povijest umjetnosti ranog srednjeg vijeka istočne obale Jadrana. Shvatio sam, naime, 30. tjedan kao priliku i taj ugledni Centar kao mjesto gdje je moguće izlagati široki repertoar problema vezanih uz umjetnost, ali i uz politički život, zatim onaj društveno-ekonomski, vjerski itd. To je razlog zbog kojega ovo moje izlaganje ne obrađuje neki važan arheološki nalaz ili neki stilski, tipološki ili pak likovni problem, već predstavlja povijesno-umjetnički *essay* (u doslovnom značenju), sastavljen od arheologa koji je pokušao raspravljati za radnim stolom, umjesto da istražuje u dubini zemlje, interpretirajući i otkrivajući ostatke davno minulih vremena.

*

Istočna obala Jadrana, područje neosporno važno u okvirima evropskog i mediteranskog ranog srednjeg vijeka, uglavnom je izmicala po-

* Rasprava pod ovim naslovom prošireni je tekst predavanja što ga je autor na poziv Talijanskog centra za proučavanje ranog srednjeg vijeka iz Spoleta (Centro italiano di studi sull'alto medioevo) održao na tridesetim spoletskim tjednima 15 — 21. travnja 1982. godine. Ta je rasprava objavljena u seriji »Settimane di studi del Centro italiano di studi sull'alto medioevo« — Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, XXX/1982, Spoleto 1983, sv. 2, str. 831—884, s 15 tabli.

Autorova je rasprava bila koncipirana za inozemnu znanstvenu javnost, no donoseći i neka njegova nova razmatranja, kod naš neobjavljena ili samo usputno dotaknuta, postaje zanimljivom i za domaće čitatelje. Stoga je Uredništvo odlučilo da je pretiska na hrvatskom jeziku u integralnom obliku. Autor je, međutim, svoj izvorni tekst, koji je napisao na talijanskom jeziku, preveo i ponegdje prilagodio časopisu u kojem se objavljuje. Izostavio je, naime, one odlomke koje je u međuvremenu opširnije obradio u našim publikacijama, pa i samoj »Prosvjeti«, a tekst na nekim mjestima ponešto izmijenio, skratio ili dopunio. U bilješkama su prerađena mjesta ili dopune naznačene dodatnim slovom uz odgovarajući broj izvorne bilješke.

zornosti inozemnih znanstvenika koji su se posvetili proučavanju krajeva i središta bogatijih spomenicima, događajima i umjetničkim djelima višega dometa. No, povijest, arheologija i povijest umjetnosti središnjeg dijela istočne obale Jadrana, točnije Dalmacije, podrazumijevajući tu regiju u njezinim današnjim granicama, a ne onima iz raznih razdoblja prošlosti, već su skoro jedno stoljeće predmet temeljitih i brižljivih proučavanja jugoslavenskih znanstvenika koji su objavili mnoštvo članaka, studija, rasprava i knjiga, što je sve, zbog doista efemernih razloga, zbog jezika koji priječi, na žalost, širokom krugu znanstvenika spoznavanje činjenica i postignutih rezultata, ostalo gotovo sasvim nedostupno. Dogodilo se tako da je samo pokoji rad ili tek opširniji sažetak objavljen na kojem svjetskom jeziku mogao izazvati veću pozornost. Zbog tih razloga — u to sam duboko uvjeren — ni arhitektura ni skulptura ranoga srednjeg vijeka istočnih jadranskih regija nisu ušle u poznati i priznati repertoar svjetskih umjetničkih djela na način koji svakako zaslužuju.

Sve je to pridonosilo mojoj skromnoj namjeri da uglednom krugu znanstvenika i u Centru, toliko zaslužnom za proučavanje ranog srednjeg vijeka, iznesem jedan uglavnom informativni pregled, koji je, dođuše, u nekim pojedinostima proširen i osobnim, novim, zapažanjima i interpretacijama što ih ovdje iznosim i obrazlažem prvi put. Nije mi, dakako, namjera prikazati sveukupnu sintezu problemâ, ili u cijelosti ocrtati fizionomiju jednog ambijenta i jednog umjetničkog svijeta, koji, na žalost, i nadalje u mnogim pojedinostima još nesigurnim i nedeterminiranim, izmiču našoj cjelovitoj spoznaji. Nastojat ću nanizati nekoliko pitanja, po mojem viđenju temeljnih, i skicirati osobno viđenje ranog srednjeg vijeka na istočnim jadranskim obalama.

Na početku svakog razmatranja potrebno je posebno naglasiti da ta obala, kao i njezini susjedni krajevi iza primorskih lanaca planina, ne predstavlja u zemljopisnom smislu jedinstven teritorij. Naprotiv, regije o kojima je riječ, otkrivaju međusobne bitne razlike (o njima će naprijed biti nešto više riječi), pa je u prvom redu upravo ta okolnost usmjeravala razvitak gospodarskog, društvenog, političkog, vjerskog i kulturnog života u prvim stoljećima koja su slijedila poslije slavenskih upada, odnosno naseljavanja Hrvata u zaleđu središnjeg Jadrana. Okolnosti o kojima je ovisila teritorijalna organizacija i na temelju nje politička podjela pa i pripadnost pojedinih područja različitim sferama, a te su okolnosti zapravo ona mikrotopografska realnost (slika tla), djelovale su ne samo na život u prošlosti u najširem smislu i značenju nego djeluju i danas, usmjerujući, uz ostalo, čak i historiografska istraživanja, proširujući istodobno prostore proučavanjima.

U tom je smislu već na samome početku izlaganja važno istaknuti kako je potrebno uzduž obale uočiti postojanje različitih sklavinja, među kojima svakako najuglednije mjesto pripada Hrvatskoj, državi najjačoj i najbolje organiziranoj. Upravo stoga se i dogodilo da su Hrvatska (u biti koncentrirana na područje omeđeno rijekama Zrmanjom i Cetinom), te obalni i otočki gradovi (i jedni i drugi dugo vremena pod bizantskom upravom), od samih početaka hrvatske i jugoslavenske

historiografije predstavljali temu kojoj se poklanjala najveća pozornost. I ova će se razmatranja također ograničiti ponajviše na to područje, uz ostalo, i zbog činjenice da obrada opsežnih i raznih pitanja koje otvara bogato spomeničko i kulturno nasljeđe čitave obale, ipak prelazi sposobnosti kojima raspolazem. Uvjeren sam, međutim, da i takav, parcijalan način obrade opravdava i činjenica da je područje o kojem će pretežno biti riječi izuzetno bogato spomenicima i relativno vrlo dobro dokumentiranim slijedom povijesnih zbivanja, što sve zajedno dopušta produbljavaње istraživanja i, u skladu s time, pokoji korak naprijed. Što se tiče susjednih krajeva, koji su samo naizgled manje zanimljivi, kao npr. Paganija ili država Neretvana, i to zbog nedostatka spomenika, ili npr. Zahumlje ili Travunija zbog nedostatka pisanih povijesnih izvora, posebice diplomatskih, oni će biti uključeni u raspravu prigodimice, pri usporedbi općih pravaca njihova razvitka s razvitkom Hrvatske, od koje se ipak podosta razlikuju. Takav način pristupa tom problemu omogućuje i iznošenje, a onda i komentiranje onih teza koje još imaju određenu znanstvenu vrijednost, bez obzira na to što su neke od njih objelodanjene čak prije jednog stoljeća.

Neka mi bude dopušteno na kraju ovih uvodnih riječi istaći činjenicu o kojoj nisu ni historiografija, a ni povijest umjetnosti i arheologija ranog srednjeg vijeka vodile dovoljno računa. Obalno područje i neposredno zaleđe pokazuju zamjetljivu topografsku raznovrsnost koja se prije svega očituje u izmjenjivanju malih ravnica sa škrtim krškim kamenjarom, odnosno visokih planina s plodnim poljima, a ta je topografska situacija — to se ne bi smjelo smetnuti s uma — čak od prehistorijskih vremena uvjetovala gospodarski, a zatim i politički razvitak ovih krajeva. U ranom srednjem vijeku, usudio bih se ustvrditi, to je utjecalo i na etničku i političku fizionomiju svega teritorija, što je, i dalje prema osobnom viđenju, pravi razlog nastajanja pojedinih sklavinija na određenom području, npr. Hrvatske, zatim Paganije, Zahumlja, Travunije, Duklje itd.¹ Njihov različiti društveni i politički razvitak ovisio je ne samo o vanjskim činiocima već i o onim lokalnim, točnije o geografskim, pa i mikrotopografskim, a iz toga onda i gospodarskim, koji su bili uvjetovani i osobitostima tla. Gradovi, s druge strane, uključeni nekad više, a nekad manje u povijesna zbivanja, predstavljali su, s jedne strane, most za prodor kršćanstva u vrijeme evangelizacije slavenskih naroda, a služili su, s druge strane, kao osloništa bizantske maritimne komunikacije uzduž istočne obale Jadrana, za koju se kasnije tako uporno borila Mletačka Republika. Proučavanje povijesti, arheologije i povijesti umjetnosti postavlja stoga i ovom prigodom, kao gotovo uvijek i posvuda, različite bitne probleme, povezane ponajviše uz metodu i načine proučavanja koji su na raspolaganju i koji se u nekoj prilici mogu upotrijebiti. U ovom slučaju to su konkretne geografske, etničke, i političke datosti.

¹ Za nazive sklavinija vidi: Konst. Porfirogenet, *De adm. imp* (= DAI) cap. XXIX—XXX, pass. — Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, sv. II, Beograd 1959.

Treba sada izložiti sasvim kratki opis istočne obale Jadrana. Slijedeći smjer obale, od sjeverozapada prema jugoistoku prije spomenuta različita područja započinju istarskim poluotokom. Njegova politička, gospodarska i crkvena povijest, a zatim i osobitosti tla, bitno se razlikuju od onih uočljivih pravaca povijesnog razvitka, odnosno od obilježja zemljišta u širem smislu pa, dakako, i u mikrotopografskom, koji se očituju npr. u središnjoj Dalmaciji. S drukčijim slijedom političke povijesti, koja se »grosso modo« ogleda unutar langobardske i karolinške epohe, Istra pokazuje i drukčije tokove ranosrednjovjekovne umjetnosti, posebice predromaničke, što zbog kompleksnosti problema ovom prilikom treba ostaviti po strani.

Jugoistočno od Istre prostire se područje kasnoantičke provincije *Liburnije*,² koja je u ranom srednjem vijeku, prema sadašnjim spoznajama, tako reći »izvan igre«. Rijetke su arheološke indikacije, a nema spomenika graditeljstva ili skulpture, premda je to područje spomenuto u poznatom tekstu Porfirogeneta kao banat Krbave, Gacke i Like te, iako sasvim usputno, i u franačkim izvorima.³

Spuštajući se, slikovito kazano, i dalje prema jugu, stiže se do *Hrvatske*, do područja omeđena već prije spomenutim dvjema rijekama, koje s obalom oblikuju, tako reći, trokut što na vrhovima ima tri grada: *Aenonu* (Nin) u zaleđu Zadra, *Salonu* (Solin) u susjedstvu *Aspalathosa* (carske palače) i u dubini kastrum *Tininum* (Knin). Na tom prostoru postoji doista velika gustoća arheoloških, spomeničkih i povijesnih nalazišta prvorazredne vrijednosti i važnosti.

S istočne strane rijeke Cetine, dalje prema jugoistoku, Porfirogenet smješta i opisuje državu *Neretvana* (Narentana, Arentana ili Pagana) — *Paganiju*, kojoj su prema istome izvoru pripadali i veliki jadranski otoci Brač, Hvar, Korčula i Mljet.⁴ Na jugoistoku Paganije, područja gdje također, kao i u Liburniji, nema spomenika iz doba ranog srednjeg vijeka (zasad ih se barem nije pronašlo u nekom broju interesantnom za ovakva razmatranja, pa bi taj podatak valjalo povezati i s Konstantinovim imenom toga područja), postavlja car sklaviniju *Zahumlje*. Ona, uz ostalo, obuhvaća i dio poluotoka Pelješca, okružje oko Stona (prema Anonimnom kozmografu iz Ravenne to je *Stamnes*), vrlo važno mjesto kad je riječ o starokršćanskom razdoblju, s više crkava i bazilika, s mnoštvom skulpture toga doba, ali isto tako i bogatom predromaničkom baštinom.⁵ Slijedi, nadalje, *Travunija*, u okolici Dubrovnika (Rausija), po mojem mišljenju bizantskoga kastruma, a kako se čini po jednom nedavnom nalazu, i po istraživanjima koja su poslije toga uslijedila, i

² J. Medini, Provincija Liburnija, *Diadora*, 9/1980, 363.

³ Konst. Porfirogenet, DAI, cap. XXX. — Einhardi annales, u: Monumenta Germ. Script. (ed. Pertz), I, str. 205.

⁴ Konst. Porfirogenet, DAI, cap. XXX i XXXVI.

⁵ I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskoga područja. U: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. *Izdanja Hrv. arheol. društva*, 5, Split 1980, 213. — A. Dračevac, Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (= VAHDalm.) 75/1981, 137.

biskupskog sjedišta iz Justinijanova doba.⁶ Na području današnje SR Crne Gore prostirala se sklavinija *Duklja*.

Izvan tih geografskih i političkih jedinica, primorski gradovi *Dekatera*, *Rausin*, *Aspalathon*, *Tetragourin*, *Diadora*, i otoci *Arba*, *Vekla* i *Opsara* (to su imena po K. Porfirogenetu⁷) tvorili su dio bizantske Dalmacije koja je u vrijeme Bazilija I (867—886) bila uzdignuta na rang teme, kako je to uvjerljivo razložio J. Ferluga u svojem izvrsnom radu o bizantskoj upravi u Dalmaciji.⁸ Istovremeno svi su ti gradovi na kopnu i na otocima, držim, bili sastavni dio pomorske magistrale koju je Bizant imao u svojim rukama, kako se čini, već od polovice 6. st. Treba joj stoga pripisati i odgovarajuće značenje.^{8a} Pokušat ću tu pretpostavku obrazložiti.

Za avarsko-bizantskih ratova, a osobito poslije osvajanja Sirmija i pada tog važnog raskrižja putova u ruke avarskoga kagana, promet i trgovina panonskim prometnicama bili su prekinuti. Opasnost takva prekida, koja se svakako već prije slutila, kao i sama realnost događaja, stimulirali su bez sumnje intenziviranje prometovanja istočnim Jadranom, preko kojeg se lako i pouzdano moglo stići, kao što je to uostalom bio slučaj već u rimsko doba, do luka na njegovu sjeveru, a odatle rijekama i putovima u cisalpinske i transalpinske krajeve i središta. Treba stoga i na ovom mjestu spomenuti onaj poznati Porfirogenetov odlomak iz DAI, cap. XXIX., koji glasi: »Pod upravom Dalmacije nalazi se niz otoka, zaklonjenih i brojnih koji dosežu do Beneventa pa brodovi tako ne moraju na ovoj strani strahovati od ružna mora«. Malo prije nabrojani bizantski gradovi, zatim utvrđenja, skloništa i sidrišta itd., od kojih postoje i arheološki tragovi, predstavljaju dio reguliranog i uređenog sustava plovidbe koji sam bio nazvao »pomorski limes«. Taj je postojanjem i značenjem, uz ovo što je rečeno, a što se odnosi na promet i trgovinu, po svoj prilici utjecao i mjestimice usmjeravao slavensku kolonizaciju obale, a svakako područja nekih obalnih gradova. Rezultati arheoloških istraživanja, osobito onih pod morem, bacili su novo svjetlo na ovaj predmet, pa je danas moguće s mnogo više sigurnosti negoli se to moglo ranije govoriti ne samo o kontinuiranu, već i o organiziranom i aktivnom životu na pojedinim položajima i u nekim središtima istočne obale Jadrana. Obalni pojas, naime, morao je biti uključen pa i povezan s političkim i ostalim zbivanjima u jadranskom bazenu i biti na taj način u stalnom doticaju s Istokom i sa Zapadom, osobito od 9. st. nadalje, kad za takve veze postoje i sigurni podaci. Ta

⁶ Istraživanja koja su nedavno završena (a još uvijek nisu ni sumarno objavljena) pod vodstvom J. Stošića iz Instituta za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, donijela su na svjetlo jednu biskupsku (?) baziliku, po svoj prilici iz polovine 6. st. koja je bila pod temeljima kasnije romaničke katedrale, a onda i pod čitavom konstrukcijom današnje, barokne.

⁷ Konst. Porfirogenet, DAI, cap. XXIX.

⁸ J. Ferluga, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978.

^{8a} Ž. Rapanić, Contribution à la poleographie du littoral est de l'Adriatique, *Balkanoslavica*, 8, Beograd 1979, 93. — Isti, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *VAHDalm.*, 74/1980, 207. — Isti, Marginalije o »postanku« Dubrovnika. U: Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, *Izdanja Hrv. arheol. društva*, 12 (u tisku).

povezanost s obje sfere očituje se osobito posredništvom gradova, i to Zadra, administrativnog sjedla carske vlasti i Splita, nešto kasnijeg crkvenog središta i nasljednika starokršćanske salonitanske tradicije, u kojem je na saborima iz prve polovice 10. st. obnovljena stara metropolijska stolica.⁹

U zaleđu, međutim, područje ranosrednjovjekovne hrvatske države, sastavljeno je, kako je već istaknuto, od niza malih krških polja i nekoliko plodnih dolina s rijekama bogatim vodom, te lanaca planina. Prošarano je s nekoliko važnih cesta iz rimskog doba koje su povezivale gradove, naselja, sela i kastrume. Ta slika predstavlja topografski pa i gospodarski fond na kojemu je počivala i na kojemu se stvarala »feudalna« struktura, a nešto kasnije, u 13. i 14. st. izrastao i karakterističan oblik dalmatinskog vlastinstva što se amblematski ogleda u vlasti i djelovanju moćnih predstavnika porodice Bribiraca.

Slična topografska slika pokazuje se i na područjima južnih sklavinija, no tamo je tok političkog razvitka vlasti imao drukčije i manje afirmativne putove.

Sve te bitne razlike, političke i geografske koje tvore dosad oslikanu situaciju na istočnoj obali Jadrana i u njezinu bližem zaleđu utjecale su nepobitno na razvitak umjetničkog i duhovnog svijeta, tako da su posljedice očite, jer postoje područja bogata spomeničkom baštinom i ona na kojima je gotovo uopće nema. Ta okolnost postaje još zanimljivijom ako se npr. uzme u razmatranje bogata starokršćanska baština Paganije (osobito u nekim njezinim dijelovima), gdje je postojala zanimljiva i vrijedna arhitektura i skulptura iz 5. i 6. st., stilski i tipološki uglavnom homogena, a bliska i slična onima iz drugih dalmatinskih odnosno jadranskih područja, ali gdje, dakle u Paganiji, tako reći nije ni bilo predromanike.¹⁰ Tu pojavu koja zaslužuje širu obradu, smatram da je moguće protumačiti jedino ako se ta činjenica (nedostatak spomenika) objasni kao posljedica nepostojanja organiziranoga i kontinuiranoga života u gradovima. Osim toga neke pojave u tom kompleksu pitanja mogu se protumačiti, možda, različitim političkom i društvenom organiziranošću plemena ili naroda koji su naseljavali ovaj dio Balkanskog poluotoka, točnije njegovo zapadno područje.

Susrećemo se sada s problemom migracije i naseljavanja slavenskih naroda, pitanjem koje je bilo potaklo duge rasprave i ponudilo veći broj različitih hipoteza. Ostavljajući za neku drugu priliku pokušaj da o nekim pojedinostima u tom sklopu iznesem i vlastito mišljenje, ograničit ću se ovdje na prikaz, i to sasvim sažeti, onog najnovijeg prijedloga, jer taj zaslužuje osobitu pažnju.

Prije nekoliko godina, L. Margetić je izložio hipotezu, po mojemu sudu u osnovi vrlo uvjerljivu, prema kojoj se naseljavanje Hrvata nije odvijalo u prvoj polovici 7. st., kako je dotad smatrala cjelokupna hi-

⁹ N. Klaić, Zadar — dalmatinska metropola do XII st., *Zadarska revija*, Zadar 16/1967, br. 2—3, 111. — Ista, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske nadbiskupije, *VAHDalm.*, 65—67/1963—1965, 209.

¹⁰ Ž. Rapanić, Arheološka topografija Paganije. U: *Dolina rijeke Neretve...*, *Izdanja Hrv. arheol. društva*, 5, Split 1980, 267.

storiografija, nego tek svršetkom 8. st., tj. poslije propasti drugog avarskog kaganata.¹¹ U to doba, smjela bi se sada dalje razvijati Margetićeva misao, na samome svršetku 8. st. Hrvati, pokrenuti od Franaka, s kojima su ratovali protiv Avara, spuštaju se prema jugu tražeći i nalazeći pogodna područja za sjedilački život. Hipoteza Margetića potpuno je revolucionarna, prilično dobro postavljena, premda joj nedostaje arheološke dokumentacije, kojom se autor nije dovoljno poslužio. Jugoslavenska historiografija nije, izuzevši jedan prigodan, a uglavnom nepovoljan i svakako neuobičajen komentar,¹² ni prihvatila niti odbacila taj prijedlog.^{12a} Ulazeći u srž Margetićeva prijedloga, čini mi se vrlo važnim naglasiti nekoliko činjenica. Tek od svršetka 8. i početka 9. st. postoje sasvim jasne, određive i nedvosmislene arheološke potvrde koje svjedoče o prisutnosti jednog novog stanovništva u blizini obale i u njezinu bližem zaleđu.¹³ To su nekropole. Pisani izvori, isprave i kronike,¹⁴ a zatim i natpisi isklesani u kamenu te drugi spomenici, arhitektura i skulptura, dokazuju postojanje jednog novog svijeta, a onda i države. Novo stanovništvo ima i specifičnu materijalnu kulturu, sačuvanu i u mnoštvu već spomenutih nekropola koje su navelike istraživane upravo u središnjem dijelu zaleđa.¹⁵ Te nekropole mogu se datirati od samoga svršetka 8. i početka 9. st. nadalje, a sadržavaju, uz ostalo, grobne nalaze franačkog podrijetla ili franačkog obilježja (mačevi, koplja, ostruge i sl.) uz, dakako, karakterističan slavenski i bizantski nakit.^{15a} Pisani izvori, pak, govore o diplomatskim misijama zadarskog biskupa Donata i gradskog kneza Pavla na ahenskome dvoru i u Konstantinopolisu,¹⁶ o misijama koje su vrlo vjerojatno potaknute baš događajima u zadarskom zaleđu i u susjednim krajevima. Mletački kroničar đakon Pavao izvješćuje, nadalje, o sklapanju mira između kneza Mislava i mletačkog dužda Petra Tradonika 839 god. »*apud curtem sancti Martini*«, u Polji-

¹¹ L. Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8/1977, 5.

¹² M. Suić, Ocjena radnje L. Margetića »Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata«, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8/1977, 89.

^{12a} Treba ipak istaknuti da je u posljednje vrijeme više znanstvenika poklonilo pozornost Margetićevoj hipotezi, no ta su djela još u tisku, pa ih na ovom mjestu nisam u mogućnosti citirati. Na Margetićev rad sam se, među prvima, osvrnuo već 1980. u radu citiranom u bilj. 8a, Prilog proučavanju..., 202.

¹³ Problem datiranja tih nekropola predstavlja temu o kojoj se vode još uvijek iscrpne rasprave i o kojoj je napisano mnoštvo radova. Usp. radove D. Jelovine i J. Beloševića u bilj. 15. u kojima je uglavnom sva glavna literatura do tada objavljena.

¹⁴ F. Rački, *Documenta hist. croaticae periodum antiquam illustrantia*, (= Documenta), Zagreb 1877, pass. u »Argumenta ordine chronologico disposita«.

¹⁵ D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, Split 1976. — J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX st., Zagreb 1980. — Z. Vinski, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, sv. 10—11/1977—1978. Tu je navedena i ostala relevantna literatura.

^{15a} D. Jelovina, Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, u tisku.

¹⁶ F. Rački, *Documenta*, 306 i d. — *Iohannis chronicon venetum* (ed. Pertz), *Mon. Germ. Script.* VII, 14. — *Chronicon venetum Iohannis diaconi*, u: Monticolo, *Fonti per la storia d'Italia. Scrittori secoli X—XI. Chronache venete antichissime*, vol. 1, Roma 1890.

cima, petnaestak kilometara južnije od Splita.¹⁷ Oko god. 850. hrvatski knez Trpimir spomenut je u tekstu saksonskog svećenika Gottschalka,¹⁸ kojega je knez bio ugostio na svome imanju podno Klisa, odnosno u samome kastrumu. Slijedi zatim poveći broj isprava, vijesti kroničarâ i uklesanih natpisa na kamenom namještaju predromaničkih crkava što imenuju osobe ili opisuju događaje, veze hrvatskoga »dvora« s njemu bliskim ili udaljenijim zemljama. U to isto vrijeme velika množina tzv. starohrvatskih grobova, datiranih s dovoljno preciznosti i pouzdanosti potvrđuje ne samo prije spomenutu prisutnost novog etnika već i postojanje mnogih zajednica nastanjenih i naseljenih upravo na tradicionalnim položajima na kojima su obitavali i autohtonci. Druga polovica toga stoljeća pokazuje poprilično konsolidirano stanje u kojem se i u Hrvatskoj i u bizantskoj Dalmaciji pojavljuje predromanička umjetnost, očitujući se iznenađujuće velikim brojem crkava karakteristična izgleda, a ukrašenih tipičnom oltarnom pregradom. Disperzija predromanike kulminira u idućem stoljeću pa i kasnije, prodirući i u druga područja od onih naznačenih i omeđenih dvjema rijekama.

Sve bi to mogli biti valjani argumenti, ovdje sasvim ukratko navedeni, da se potvrdi Margetićeva teza, pogotovu kad se uzme u obzir činjenica da od početka 7. st. pa sve do prijelaza iz 8. u 9. st. nema nikakva traga ni u povijesnim izvorima, a zaista su izuzetno rijetki oni arheološki koji bi mogli upozoriti i uputiti na prisutnost, odnosno na naseljavanje nekog novog stanovništva.

S istarskim je poluotokom stvar drukčija, ponajviše zbog razloga što se slavenska kolonizacija u tim krajevima odvijala na drukčiji način: riječ je o dugotrajnom procesu koji se, k tome, odvijao ponajviše mirno.¹⁹ Što se pak tiče područjâ uz južni Jadran i povijesni izvori i arheološki nalazi zasad još uglavnom šute, ostavljajući tako prostor raznim pretpostavkama često vrijednim tek nevelike pažnje.

Rezimirajući tako sve dosad izložene činjenice pokušao sam formulirati jedan novi prijedlog za objašnjenje podrijetla predromaničke umjetnosti na istočnoj obali Jadrana, a posebno na njezinu središnjem dijelu, točnije u Hrvatskoj i u bizantskoj Dalmaciji, koje povezujem s pokrštavanjem, odnosno s konsolidiranjem društva.

Nakon što sam skicirao geografski kontekst i naznačio nekoliko važnih pojedinosti koje mogu poslužiti kao polazište idućim razmatranjima, čini mi se korisnim iznijeti sasvim kratak osvrt na historiografiju, točnije na neke teze o razvitku umjetnosti ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji. Historiografija u nas, od svršetka prvog svjetskog rata pa sve do najnovijeg vremena, u najvećoj je mjeri, izuzevši u prvom redu

¹⁷ F. Rački, *Documenta*, 335.

¹⁸ L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru knezu Trpimira, *Bogoslovska smotra*, 4, Zagreb 1932, 36.

¹⁹ B. Marušić, Istra u srednjem vijeku, Pula 1969. — Isti, Slavensko-avarski napadi na Istru u svjetlu arheološke građe, *Peristil*, 2/1957. — Isti, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadranski zbornik*, Rijeka, 9/1973—1975, 337. Usp. i mnoge druge Marušićeve radove u kojima se obrađuje arheološka baština najranijih slavenskih nekropola.

neke rasprave J. Ferluge,²⁰ B. Grafenauera²¹ i N. Klaić,²² ponavljala metodološke pogreške načinjene još u vrijeme romantičke znanosti o nacionalnoj prošlosti iz svršetka 19. i početka 20. st. Znanost o umjetnosti prihvaćala je ta polazišta pa su tako izlagane različite hipoteze, i one koje su u nekoj pojedinosti više ili manje prihvatljive, ali i one sasvim fantastične. Spomenuta trojica autora, uz još ponekog u najnovije vrijeme, pružila su, međutim, dobre temelje za drukčije korištenje dostignuća povijesnih znanosti što je, dakako, unaprijedilo u konkretnom slučaju i proučavanje predromaničkoga doba u cjelini.

Kad je, međutim, riječ o graditeljstvu i skulpturi toga razdoblja, treba naglasiti da je prve korake prema jednom uistinu sustavnom viđenju njihova razvitka učinio don Frane Bulić²³ kad je daleke 1888. god. u knjizi o starohrvatskim spomenicima bio započeo ozbiljno raspravljanje o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti u nas.^{23a} Bulićeva polazišta u razmatranju bila su toliko napredna za ono vrijeme i tadašnji način razmišljanja da nisu imala gotovo nikakva odjeka u suvremenoj historiografiji. On je tada bio napisao riječi koje su doista mogle zazvučati heretički. Tvrdio je, naime, da je, među ostalim, moguće, dapače i potrebno, u razvitku ranosrednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji vidjeti liniju neprekinuta razvitka koji na ponešto ublažen i diskretan način slijedi glavne etape stilskih, tipoloških i dekorativnih fenomena evropske umjetnosti, od starokršćanskoga do karolinškoga doba. Smatrao je, nadalje, da bi bilo neophodno tražiti još potvrda toj pretpostavci, tj. pobliže istraživati prošlost, umjetničku baštinu obalnih krajeva. Te se krajeve, naime, ne bi smjelo smatrati samo kulturnom periferijom, sasvim lišenom vlastita života i umjetničkih pojava.

Tako je razmišljao Bulić, nestor hrvatske i jugoslavenske arheologije prije jednog stoljeća, a razmišljao je na sasvim logičan i dobro utemeljen način, rekao bih čak i dijalektički! Nije u to doba, na žalost, raspolagao dovoljnim argumentima i dostatnim dokazima kojima bi svoju tezu učvrstio. Već odavna, a danas sve više i više, znanost se nalazi u mnogo povoljnijim prilikama od onih u kojima je radio Bulić. Uza sve to ni arheologija, ni znanost o umjetnosti nisu pokušale razviti i unaprijediti polazišta staroga učenjaka. Oči su uvijek bile otvorene prema talijanskim krajevima, gdje su prisutnost Langobarda, njihova država, zakoni, uprava i administracija, pa tzv. langobardska umjetnost itd. privlačili najviše pozornosti. Ti su krajevi bili, a često su još i danas, jedina mjesta gdje se traži »izvor« našoj ranosrednjovjekovnoj umjetnosti. S druge strane, talijanski i njemački znanstvenici publici-

²⁰ J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957, a također i drugo i prošireno izdanje citirano u bilj. 8.

²¹ B. Grafenauer, *Prilog kritici Konstantina Porfirogeneta, Historijski zbornik*, 5/1952, br. 1—2, 1. — Isti, *Slovanski naselitveni valovi na Balkanski poluotok, Zgodovinski časopis*, 18/1964, 219.

²² N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

²³ F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe hrvatske narodne dinastije*, Zagreb 1888.

^{23a} O tome Bulićevu radu vidi: Z. Rapanić, *Temeljiti znanstveni pristup (Doprinos F. Bulića proučavanju starohrvatskih spomenika)*, *Crkva u svijetu*, 20/1985, br. 2, 143.

rali su knjige i rasprave na dostupnim jezicima postizući na taj način da se njihove teze populariziraju mnogo uspješnije od Bulićeve rasprave objelodanjene na hrvatskome jeziku.

God. 1927. i 1929. dva djela glasovitoga Julijusa Strzygowskoga²⁴ iznose na svjetlo dvije teorije potpunoma suprotne ne samo Bulićevoj već, moglo bi se reći, cjelokupnoj onodobnoj historiografiji. Fantastične ideje Strzygowskoga bile su ipak više kurioziteti učena domišljanja negoli pretpostavke o kojima bi se moglo sustavno i dalje raspravljati. I sam Strzygowski, kako je poznato, tražio je podrijetlo ranosrednjovjekovne hrvatske umjetnosti čak u dalekom Iranu, a samo dvije godine poslije u sjevernoj Evropi.

Kad je Lj. Karaman 1930. god. objavio svoje glasovito djelo o starohrvatskoj umjetnosti,²⁵ izvan granica Jugoslavije gotovo nepoznato, bio je napravljen drugi pravi korak prema temeljitijem objašnjavanju i tumačenju podrijetla ranosrednjovjekovne umjetnosti u nas. Karamanova je knjiga prva, detaljna i dobro dokumentirana sinteza, temeljena na metodologiji bečke škole kojoj je Karaman bio vjerni i odani sljedbenik. Njegova, pak teza, obogaćena privlačnim pozitivizmom, ne zalazi odviše u problem samoga podrijetla nekih umjetničkih oblika, već razvija kao glavnu novu misao ideju o »malim starohrvatskim crkvicama slobodnih tlorisa« zamišljenih i sagrađenih od hrvatskih majstora (one su, naime, nespretno i nepravilno sagrađene), a ukrašenih, naprotiv, od skulptora koji su došli s »italskoga« područja ili su odatle imali poticaja svome radu.

Postoje, nadalje, još dva mišljenja koja ulaze u bit istog problema: prvo je teza E. Dyggvea²⁶ o tzv. adriobizantinizmu, a drugo je teza M. Preloga²⁷ o »pasivnoj negaciji antike«. Iznoseći 1951. god. svoju tezu o »adriobizantinizmu« E. Dyggve je definirao taj fenomen kao jedan kompleks okolnosti karakterističnih za velike jadranske gradove 6. st., tj. za Ravennu i Salonu. Smatra da se djelovanje tih središta i njihova kulturna baština očituju i u srednjem vijeku, kada je to nasljeđe, posebno u slučaju Salone, djelovalo i na susjedne krajeve i na stanovništvo koje se tamo naselilo. No, i prije svoje nadaleko poznate »History of Salonitan Christianity«, Dyggve je već u trećem svesku »Forschungen in Salona« iz 1939. god. insistirao na postojanju kontinuiteta crkvene organizacije i u skladu s time i na postojanju i persistiranju raznih arhitektonskih formi do u rani srednji vijek. Slijedeći tu istu nit razmišljanja Dyggve je pretpostavio kao polazište kristijanizacije slavenskih naroda u zaleđu obale upravo dalmatinsku crkvu i obalne gradove. Na taj se način on bitno odvaja od Karamana i njegovih sljedbenika, koji su svi zajedno objavili podosta velik broj radova ozbiljnijih ili, pak, onih prigodnih, šireći, a ponekad i umanjujući vrijednosti početnog Karamanova razmišljanja.

²⁴ J. Strzygowski, O razvitku starohrvatske umjetnosti, Zagreb 1927. — I sti, Die altslawische Kunst, Augsburg 1929.

²⁵ Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930.

²⁶ E. Dyggve, Das Anastasiumsmausoleum und der altkroatische Kirchenbau. U: Forschungen in Salona, vol. III, Wien 1939. — I sti, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951.

²⁷ M. Prelog, Između antike i romanike, *Peristil*, 1/1954, 5.

Na drukčiji način od ove dvojice tek spomenutih autora povijest umjetnosti ranog srednjeg vijeka vidi M. Prelog. U svome kratkome, ali vrlo vrijednome radu razvija misao po kojoj, u ranom srednjem vijeku, na obalama istočnog Jadrana kasnoantička i starokršćanska tradicija ostaju idealom što se pokušava slijediti pa i obnavljati, ponekad s više, a ponekad s manje uspjeha. Osim toga u ranom srednjem vijeku persistiraju i duh i misao kasne antike, no oni, polagano slabeći i nestajući, otkrivaju postupno onu »pasivnu negaciju« tih ideala i načela koji ne prerastaju u novu i drukčiju kvalitetu.

U tezama Dyggvea i Preloga nije potrebno tražiti dva različita rješenja da bi se osvijetlila pojava predromanike u bizantskoj Dalmaciji i u Hrvatskoj ranoga srednjega vijeka, tj. jedno za arhitekturu, a drugo za skulpturu. Isključuju se ujedno i dva različita izvora obrtničkih vještina, kako je to predlagao Karaman: hrvatski graditelji koji bi trebalo da podižu crkve i oni iz sjeverne Italije koji bi trebalo da klešu crkveni namještaj.

Ovaj sasvim kratki pregled teorija i mišljenja o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, u kojem su izložene one najvažnije značajke — postoji, dakako, još velik broj rasprava, članaka i raznovrsnih tekstova za razne prilike i s raznim ciljevima koji obrađuju posebne teme ranosrednjovjekovne umjetnosti — ima namjeru samo naglasiti ona najvažnija mjesta u razvitku znanstvenog proučavanja. Ne čini mi se, međutim, danas potrebnim nabrajati ni te radove, niti mišljenja talijanskih ili njemačkih znanstvenika ranijih vremena, čiji su stavovi uglavnom poznati. Prvi od potonjih, Talijani, kao npr. Monneret de Villard, Rivorira, Cattaneo, A. Venturi, Dudan itd. uključivali su umjetnost istočnog Jadrana u krug talijanske umjetnosti, dok su je oni drugi, Nijemci, poput Haupta, Zimmermanna, Haselofa, Kautzcha, Schaffrana, pa Ginhardta i dr. smatrali uglavnom kreacijom Langobarda. Danas je sasvim jasno da je iznošenje takvih hipoteza, a onda i eventualno polemiziranje s njima, sasvim izlišno. Činjenice i razvitak povijesnih znanosti rasvijetlili su mnoštvo nejasnoća i nepoznanica, pa se na ta mišljenja nema smisla više navraćati.

*

Poslije nego što sam iznio pokoje objašnjenje o geografskim i topografskim osobitostima tla, neke napomene o problemu naseljavanja, sažeti osvrt na historiografska pitanja, na glavne teze o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, osobito onoj u Dalmaciji, treba obratiti pozornost na spomenike, točnije na arhitekturu i skulpturu.

Prilazeći toj temi smatrao sam stoga potrebnim obraditi je na ponešto drukčiji način i ne voditi računa samo o stilskim ili tipološkim kategorijama i osobinama već i o društveno-gospodarskim okolnostima, o političkim i vjerskim uvjetima o kojima su ovisili i pojava, i razvitak, i disperzija srednjojadranske predromanike. Unošenje kršćanstva tijekom 9. st. u Hrvatsku, točnije pokršćavanje knezova, župana i ponekog istaknutijeg ili imućnijeg člana društvene strukture, te postupno formiranje državnosti, pogodovalo je bez dvojbe i veoma naglom širenju umjetnosti, točnije arhitekture i skulpture. Za to je, naime, već sigurno posto-

jala i odgovarajuća gospodarska osnovica koja je mogla predstavljati i materijalni izvor graditeljskim i klesarskim djelatnostima, ali i onaj društveni sloj sposoban da snosi investicije, uz ostalo, i u svete namjene, u podizanje crkava.^{27a} S druge strane, treba istaći da se posljednje razdoblje starokršćanske umjetnosti u Dalmaciji ne bi smjelo smatrati završetkom jednog načina razmišljanja i oblikovanja ni arhitekture ni skulpture, odnosno nekom završnom riječi stoljetnoga procesa razvijanja likovnog i prostornog doživljavanja. Postoje mjesta, a to su u prvom redu obalni gradovi, u kojima je život tekao bez prekida, ne samo u smislu Prelogove teze već i u smislu cjelokupna slijeda mnogih gradskih funkcija, premda u smanjenu opsegu. Rane slavenske provale i kasnije naseljavanje Hrvata u središnjem zaleđu obale nisu izmijenili bit ni organizaciju gradskog života (sustav antičke *civitas*), niti njezine oblike. To je, kako je na više mjesta istaknuto, značajna baština koju obalni prostor izravno donosi iz antike u srednji vijek. U gradovima, parafrazirajući Prelogovu misao i koristeći se njegovom terminologijom, može se reći da potkraj antike, a ponajviše na početku 7. st., dolazi do postupne degradacije tradicionalnih vrijednosti, i to ne toliko zbog izmijenjena načina života ili pak nekih drukčijih temelja na kojima bi tada počivala organizacija grada, već mnogo više zbog sveukupnih zbivanja i neprekidne opasnosti. No, to ne utječe na glavne odrednice koje, uz niz posebnosti tu i tamo očevidnih u strukturi gradskih uprava, definiraju grad toga doba. Međutim, u slici toga prostora osim gradova, a uz ceste i putove koji su ih povezivali uzduž obale ili prema unutrašnjosti, postojala su i mnogobrojna naselja različitih struktura. To su sela, ruralne aglomeracije, postaje, utvrđenja (kasteli i kastrumi), mnogi od njih s nasebinskim kontinuitetom koji, kako je već naglašeno, seže katkada i u prehistoriju. Ta mjesta i položaji postaju u kasnoj antici, kako je poznato, katkada i središta intenzivnijeg života, gdje se, osobito u 5. i još više u 6. st., kao po pravilu podižu i crkveni kompleksi, često s memorijama, krstionicama, grobljima itd., tako npr. — da spomenem nasumce samo neke karakterističnije pa i važnije — u Pridrazi kod Novigrada, u Bilicama, Srimi, Bijaćima, Gatima, pa na otocima: u Povljima, Lovrečini, Bolu na Braču, u Mogorjelu, u okolici Stona, na Majsanu u Pelješkom kanalu, na Mljetu itd. I arhitektura i skulptura svih tih lokaliteta i, dakako, još mnogih drugih njima srodnih ili sličnih, posjeduju u biti iste osobine, što omogućuje raznovrsne zaključke u stilskim i tipologijskim proučavanjima. Što se pak tiče arheološke topografije ranosrednjovjekovnih lokaliteta, mora se konstatirati da gotovo posvuda gdje su uočeni i onda protumačeni ostaci iz starokršćanskoga doba postoje i ostaci iz predromanike koji se najčešće mogu datirati u svršetak 9. i u 10. st. Tu činjenicu objašnjavam mikrotopografskim osobinama zemljišta i pretpostavkom da su doseljenici zaposijedali ona ista mjesta, najčešće rubna područja dolina, ili ona ista polja o kojima je oduvijek ovisio život u ovim krajevima, od neolitika do današnjih dana. Bio je, naime, a to je važno naglasiti, svim došljacima i kolonizatorima

^{27a} Ž. Rapanić, *Donare et dicare*. O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku, *SHP*, ser. III, 14/1984, 159.

od prethistorije do rimskoga doba i srednjeg vijeka na raspolaganju samo jedan prostor na kojemu je trebalo započinjati i organizirati novi život. Vrlo često, čini se, pored starosjedilaca. Na ovaj bi se način moglo protumačiti i kontinuitet kršćanskih kulturnih mjesta, zatim groblja i, naravno, naselja, osobito s obzirom na činjenicu da se u velikom broju slučajeva može vidjeti kako je ranosrednjovjekovna crkva sagrađena izravno iznad one prethodne. Može se dalje pretpostavljati da su starokršćanske crkve u vrijeme naseljavanja i pokrštavanja Hrvata bile već i porušene, pa zapuštene, no da su i takve poslužile misionarima kao polazišta u obnavljanju bogoslužja. U tome smislu mogu se protumačiti riječi pape Stjepana VI. biskupu Teodosiju »... *et omnes ecclesie, que barbarorum rabie destructe sunt, assiduis precibus, ut restaurentur, imploramus* ...« (Cod. dipl. I, 22), odnosno one arcidakona Tome u »Solinskoj povijesti«, gdje stoji da je tobožnji Ivan iz Ravene »... *restaurabat ecclesias* ...« (Thomas archidiaconus, ed. Rački, str. 33). Primjera takva kontinuiteta ima mnogo, a ovdje ću spomenuti one očite, npr. Bijaće, Rižinice, ili crkve u okolici Knina. Idući korak poslije misionara načinili su trgovci i obrtnici (bilo franački, bilo iz obalnih gradova) prateći svećenike, jer su i sami na tom području nalazili mjesta za svoje djelovanje. Oni su također bili jedna od veza koja je spajala novi svijet s postojećim tradicijama.

Duge rasprave u hrvatskoj historiografiji oko podrijetla misionarske riječi i njezinih ishodišta (misije iz franačkih krajeva ili iz bizantskih gradova) još su nerazjašnjene. Pretpostavljeno zapadno podrijetlo nije samo potvrđeno franačkim imenima svećenika ili monaha (*Gottschalk, Gumpert[us], Theodebert[us], Odolbert[us], Gisilbert[us]*)²⁸ već na posredan način i spomenutim franačkim predmetima pronađenim u nekropolama.^{28a} Uza sve to ipak se ne bi smjelo negirati ni djelovanje dalmatinske crkve, koja je vjerojatno bila itekako zainteresirana za narod što je došao u neposrednu blizinu dalmatinskih gradova. Ostavljajući sada to pitanje i dalje otvorenim, jer se u odgovor mora uključiti i temeljita rasprava o dalmatinskoj crkvi općenito, valja istaći još jednu isto tako važnu komponentu kontinuiteta koja osvjetljava sliku vremena. Radi se o obrtničkim tradicijama koje su postojale u obalnim gradovima, a kojima su u vrijeme pokrštavanja Hrvata prije spomenute investicije u građenju crkava pružale veoma široko polje djelovanja. I upravo na ovome mjestu ona toliko davna misao časnoga i poštovanoga don Frane Bulića može zablistati u punome sjaju. Obalni gradovi sa svojom obrtničkom tradicijom i umjetničkom baštinom mogli su djelovati na formiranje onog graditeljstva i skulpture koje običavamo nazvati predromaničkim ili starohrvatskim. Zaleđe je nedvojbeno primalo gotove sheme, uzorke što su nastajali drugdje u svezi svećenika, naručitelja i majstora, pa ih iskorištavalo i navelike realiziralo i na hrvatskom političkom području, ali i u ostalim jadranskim sklavinijama.

²⁸ Ž. Rapanić, Majstori-klesari. U: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, *Izdanja Hrv. arheol. društva*, 7, Zagreb 1982, 179.

^{28a} D. Jelovina, o. c., u bilj. 15a.

Neka mi bude dopušteno ponešto elaborirati ovu vlastitu tezu. Govoreći o Buliću, bio sam naglasio da je njegovo razmišljanje o nastajanju i razvitku ranosrednjovjekovne umjetnosti počivalo ponajviše na isticanju autohtone linije razvitka koji je postojao osobito u obalnim gradovima. Danas je taj put što ga je on bio naslutio mnogo jasniji, a uočljiv je i može se pratiti već od starokršćanskoga doba. Stilska i tipološka istraživanja te arheološka iskopavanja pružaju nove premise zaključivanju, pa se može utvrditi postojanje lokalnih obrta, tj. klesarskih radionica poglavito u 6. st. koje su proizvodile crkveni namještaj i sarkofage, naveliko upotrebljavane na jadranskim obalama.²⁹ Veoma su brojni proizvodi jedne takve radionice koju se može locirati u Salonu ili, točnije, oko poznatih kamenoloma otoka Brača.^{29a} Ta radionica nadilazi svojom proizvodnjom lokalne okvire: neki karakteristični primjerci, naime, točnije sarkofazi vrlo definiranih obilježja (križ na pročelju bez ikakva drugoga ukrasa), pronađeni su ne samo uzduž naše obale Jadrana, već i u Italiji, npr. u Traniju i Ravenni.³⁰ Osim sarkofaga ta je »solinska« radionica izrađivala i pluteje, pilastre, imposte, jednostavne kapitule, u najvećem broju slučajeva ukrašene dugim vitkim križevima, katkada postavljenim unutar koncentričnih kružnica. Očigledno je iz sačuvane arheološke građe koja se zatječe tako reći po svoj obali, da su kvalitetni primjerci, vješto i znalacki isklesani, služili i kao uzori za manje vještu, dapače sasvim nevještu produkciju, no da su kao stilska kategorija postojali na prilično prostranom području. Ne čini se uvjerljivom pomisao da su te obrtničke tradicije sasvim nestale poslije slavenskih upada, to više kad najveći broj gradova uz obalu i na otocima ostaje neosvojen. Naime, kako je dobro poznato, od značajnijih središta gase se samo Salona i Naronna.^{30a} Čini mi se uvjerljivijim, iako nema odviše argumenata za tvrdnju koju upravo predlažem, da je djelovanje radionica potrajalo, ili još preciznije, da su klesari, graditelji i ostali majstori i dalje postojali i radili svoj posao, iako vjerojatno u smanjenom opsegu. Vrijedne primjere takve djelatnosti iz 8. st. susrećemo u Zadru i u Splitu: to su sarkofazi, pluteji, kapituli, imposti i drugi fragmenti arhitektonskog ukrasa.³¹

²⁹ I. Fisković, o. c., u bilj. 5. — Isti, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, *VAHDalm.*, 75/1981, 105.

^{29a} Ž. Rapanić, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII—IX/1982. Vidi napomenu na str. 252, rad je, naime, napisan 1976. god.

³⁰ M. Salvatore, Un nuovo sarcofago paleocristiano rinvenuto a Trani, *Vetera Christianorum*, Bari, 13/1976, 375. — P. Angiolini-Martinelli, *Corpus della scultura paleocristiana ed altomedievale di Ravenna*. Vol. 1, Roma 1968. U primjerima koji su naznačeni pod br. 69, 84 i 93 nije riječ o plutejima, već o fragmentima pročelnih strana sarkofaga. — G. Valenti Zucchini — M. Bucci, *Corpus...*, Ravenna. Vol. 2, Roma 1968, sarkofazi pod br. 48 — 55 imaju mnoštvo analogija na našoj obali. Radi se o primjercima skromne zanatske obrade. — Vidi i I. Fisković, o. c., u bilj. 29. — C. D'Angela, Un nuovo sarcofago paleocristiano scoperto in Puglia, *Vetera Christianorum*, 17/1980, 357.

^{30a} Vidi bilj. 8a: Marginalije o »postanku« Dubrovnika.

³¹ I. Petricioli, Frammenti sculture od VI. do VIII. stoljeća iz Zadra, *Diadora*, 1/1959, 175. — Ž. Rapanić, o. c., u bilj. 29a.

U prvim stoljećima ranog srednjeg vijeka zaleđe je sasvim podložno primanju utjecaja. U tim krajevima nije bilo uvjeta postojanja one »prijelazne« umjetnosti kao u gradovima, a pogotovu tamo nije bilo mjesta za djelovanje kamenarskih radionica. Stoga se može zaključiti da je predromanička umjetnost, u prvom redu graditeljstvo, a onda i skulptura, prodrla u te krajeve tek kao posljedica pokrštavanja slaven-skog pučanstva u to vrijeme upravo evangeliziranoga.

Poneko objašnjenje čini se potrebnim i korisnim kako bi ova pretpostavka postala što jasnijom.

Gospodarska osnovica hrvatske države počivala je ponajviše na stočarstvu i obrađivanju malih krških polja oko Ravnih kotara, Drniša, Knina, Vrlike, Solina itd., koja su mogla proizvoditi sasvim ograničena dobra, ako ih se uspoređi s drugim zemljama gdje su se razvijale zajednice oslonjene na zemljišni posjed. Zbog toga je od samoga početka oko hrvatskoga vladara bilo sasvim logično usmjereno prema moru, točnije prema bizantskim gradovima. U isto vrijeme ti su gradovi strahovali od sve jačeg susjeda čija je sve jača snaga ugrožavala one ostatke antičkog agera koji im je bio preostao.³² Zato je rješenje što ga je ponudio Bazilije I. stvaranjem teme Dalmacije eliminiralo mnoge nepovoljnosti za obje strane. Gradovi su — plaćajući *tributum pacis*³³ uistinu mala iznosa, smjelo bi se reći gotovo simboličnoga, tj. samih 710 solida i to svi zajedno od sjevernoga do južnoga Jadrana — postigli mir s graničnim sklavinijama i s njihovim prvacima, a ovi pak, s druge strane, priznanje svojih lokalnih upraviteljstava od dviju najvažnijih sila onoga doba: od Bizanta, a zatim i od rimskog pape. U takvim je okolnostima došlo do difuzije predromanike, i to u atmosferi dobrog susjedstva, gdje su uglavnom odnosi sređeni i gdje funkcioniraju, tako reći, kao u skladnom koegzistiranju. Dogodilo se tako da je u drugoj polovini, a po svoj prilici tek u posljednjim decenijama 9. st. i na početku 10. st. oko zaselaka i sela, oko tisućljetnih ljudskih sjedišta počela gradnja malih crkava, karakterističnih za predromaničko doba na istočnoj obali Jadrana, osobito u njegovu središnjem dijelu. Na zapadu, npr. u susjednoj Italiji nije bilo takvih ni društveno-gospodarskih, niti političkih ili vjerskih prilika. Starokršćansko nasljeđe u rano-srednjovjekovnoj Italiji postojalo je u drukčijem životnom miljeu, bilo je mnogo bogatije, sačuvanije, životnije, a raspršeno k tome na topografski različitom tlu i, konačno, postojalo je u ambijentu gdje kontinuitet vjerskog života nije iziskivao da se u kratko vrijeme podigne mnoštvo crkava koje bi služile za kršćansko bogoslužje tek uneseno među pogansko stanovništvo. Na istočnim obalama Jadrana *missionarii et legates*,³⁴ spomenuti nekoliko puta u dokumentima i ispravama svršetka 9. i, naravno, kasnije u 10. st., te *magistri i murarii*,³⁵ čija su imena uklesana na crkvenom namještaju istoga doba, stvaraju pred-

³² M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *SHP*, ser. III, 5/1956, 7.

³³ J. Ferluga, *L'Amministrazione...*, 176.

³⁴ I. Ostojić, Papinski poslanici u staroj Hrvatskoj, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 37/1967, br. 3—4, 445.

³⁵ Z. Rapanić, *o. c.*, u bilj. 28.

romaničku arhitekturu i skulpturu koristeći se katkad neobičajenim pa i novim oblicima (što je osobito vidljivo u građevinskoj djelatnosti kad je riječ o tipologiji crkava) ili slijedeći opće sheme u motivima klesarskog ukrasa kojim su obogaćivali crkvene interijere. Raznolikost arhitektonskih oblika, u mnogim slučajevima tako specifičnih i u tlocrtima i u volumenima, potvrđuje pretpostavku da su oni nastali upravo u posebnim okolnostima (političkim, vjerskim, društvenim itd.), osobito stoga što u cijelosti udovoljavaju svemu što traži skup liturgijskih odrednica kršćanskoga bogoslužja. Nisu zato nikako mogle biti djelo tek pristiglih i upravo pokrštenih, tobožnjih hrvatskih graditelja, tih nevjestih ili »priprostih« majstora. Prostrani bazilikalni ambijenti, zamišljeni i sagrađeni da prime velik broj vjernika, djelovali bi sasvim nelogično u vrijeme kad kršćanstvo, tek prihvaćeno od vladajućeg i višeg sloja, predstavlja još sasvim intimnu i privatnu manifestaciju vjere, k tome prakticiranu od ograničena broja ljudi. Gradnja predromaničkih crkava događa se tako u vrijeme u kojem se knezovi, župani i ostali prvaci ili lokalni posjednici, pa čak i sami svećenici, odlučuju zbog raznih razloga na realiziranje osobnih zavjeta koji su dobro dokumentirani natpisima na arhitravima i zabatima oltarnih pregrada. U tim tekstovima često je prisutna i formula *de donis Dei* ili *sancti* ... (odnosno *sanctorum*), kojom se u konkretnom slučaju u kontekstu čitava natpisa zahvaljuje Svemogućemu ili svecima za zemaljsko blagostanje, moleći istodobno za bolje mjesto u vječnome životu.^{35a}

Svršetak 9. i čitavo 10. st. pokazuje se, međutim, i kao vrlo pogodno vrijeme i za razvitak predromanike u gradovima. Tada se oni postupno šire, izlaze iz prvobitnih jezgri, stvaraju se nova predgrađa i podgrađa, grade nove zidine. Ukratko, u to je doba život izlazio iz malih prastarih središta. Djelovanjem i konkretnom akcijom Bazilija I. bili su uglavnom uređeni odnosi između bizantske Dalmacije i susjednih Slavena, pa su se gradovi uz obalu počeli postupno otvarati prema zaleđu i prema drukčijem svijetu koji ih je okruživao. Tada se i trgovina intenzivira, pa se posvuda akumuliraju pomalo i materijalne vrijednosti — imetak. Tu je ishodište onog cvijetnog doba koje je kulminiralo uređenom komunalnom organizacijom i, uz ostalo, romanikom 13. st., umjetničkim djelima Radovana, Buvine i mnogih drugih kipara i graditelja, odnosno katedralama Trogira, Splita, Dubrovnika, Raba, Osora i ostalih gradova. Zbog tih su razloga mogle u neposrednoj okolici gradova izrasti mnoge nove crkve, dok su druge, opet, bile sagrađene ili pregrađene u samim starim jezgrama, najčešće i jedne i druge kao donacije gradskog patricijata ili bogatih građana. Radi se i ovdje o malim crkvama što pokazuju istu raznovrsnost u tlocrtu i volumenu kao i one na hrvatskom političkom području, što je najbolji dokaz tvrdnji da su one izraz jednog vremena, a ne etnika. I jedne i druge zamišljene su (projektirane) i sagrađene od spremnih i za ovu gradnju naučenih graditelja i majstora, na tradiciji koja korijene ima u kasnoj antici i u starokršćanskom doba, a ukrašene skulpturom što su je klesali vješti iiskusni klesari, odgojeni na stoljetnoj obrtničkoj baštini dalmatinskog kamenarstva.

^{35a} Z. Rapanić, o. c., u bilj. 27a.

Iako sam o tom problemu na drugom mjestu opširnije pisao, ovdje ću rezimirati samo nekoliko osnovnih naznaka. Riječ je o nekolicini lapidarija, magistara, marmorarija, artifeksa, dakle majstora klesara, koji su imenovani na kamenim natpisim otkrivenima od Istre do južne Dalmacije.³⁶ Broj tih natpisa je relativno velik, iako, kao uvijek i posvuda kad je riječ o ranom srednjem vijeku, ne pokazuje mnogo više od samih imenâ i naznake obrta, dok ne govori ništa šire o fizionomiji radionice ili klesarskog ateliera. U jednom širem razmatranju dopušteno je zaključiti da su *collegia lapidariumum*, zabilježena u natpisnoj građi Dalmacije iz rimskoga ili starokršćanskoga doba, sasvim vjerojatno nastavila svoju djelatnost i u kasnije vrijeme, u ranom srednjem vijeku. To se smije zaključiti iz povijesnih događaja (nesumnjivi slijed života u jadranskim gradovima) i po nekim sačuvanim fragmentima skulpture pa i cjelovitim djelima koja se datiraju od polovice 7. do svršetka 8. ili početka 9. st. To je, eto, razlog da se još jedanput prisjetimo Buličeve teze koji je u ono vrijeme nastojao pronaći načina da poveže kasnu antiku sa srednjim vijekom, točnije sa »starohrvatskim« razdobljem. Nije, naravno, moguće odrediti ili točno utvrditi izravan slijed među svim tim generacijama obrtnika, no čini se sasvim vjerojatnim da nekoliko imena uklesanih na arhitravima i zabatima oltarnih pregrada 10. st. (tu se mogu ubrojiti i splitski majstori Petar i Dominik, koji, doduše, mogu biti i iz nešto kasnijeg vremena) može označiti nastavljajuće prethodnih klesarskih tradicija.

U jadranskoj ekumeni ranoga srednjega vijeka, pa i kasnije, ne treba pripisivati posebnu važnost etničkoj pripadnosti, osobito s pretpostavkom da bi upravo taj čimbenik mogao priječiti sasvim slobodno kretanje stanovnicima gradova i zaleđa, a među njima i putovanja obrtnika. Stoga se čini sasvim logičnim da neki klesar, graditelj ili bilo koji drugi obrtnik obavlja svoju djelatnost u različitim gradovima uz obalu i na otocima, ali i u zaleđu, na drugom »političkom« teritoriju, no uvijek i samo u sredinama koje mogu ponuditi materijalnu osnovicu (novac) za ostvarivanje zamišljenog projekta, a koje su istodobno u stanju i cijeliti njihov kvalitetni rad. To se, dakako, odnosi na majstore više razine, jer su priučeni ili neuki klesari (a takvih je bilo, što se vidi po nekim sačuvanim skulpturama) mogli djelovati u sredinama gdje nije bilo imućnijih investitora, ni potrebite kulturne razine. Taj problem, međutim, nema samo formalni značaj. On se mora razmatrati i onda kad se raspravlja o pojavi i širenju predromanike na hrvatskom političkom teritoriju. Uvjeren sam, naime, da podrijetlo obrtničkog umijeća, dakle grad iz kojega dolazi neki majstor, nema niti može imati odlučno značenje u definiranju same umjetnosti (stila), već to mnogo više imaju karakter i razina sredine u kojoj su u tome času postojale određene pretpostavke da se umjetničko djelo ostvari. Stoga je dopušteno zaključiti da je u Hrvatskoj svršetkom 9. i početkom 10. st. postojala materijalna, duhovna pa i intelektualna podloga koja je mogla generirati predromaniku, u ovom slučaju »starohrvatsko« graditeljstvo i skulpturu. Takva je sukladna situacija, dakako, postojala i u bizantskim gradovima.

³⁶ Z. Rapanić, o. c., u bilj. 28.

Kad se, međutim, raspravlja o izravnim utjecajima na zaleđe, o putovima pristizanja tog novog jezika, treba vjerovati da su oni dolazili iz jadranskih gradova, ali i iz karolinških krajeva, shvaćenih, dakako, u najširem smislu. Ti zapadni utjecaji nisu se očitovali samo u političkom pa i vojničkom smislu (o tome je bilo riječi), tj. u predmetima tzv. materijalne kulture pronađenim u grobovima, već su citirani predmeti vojničke opreme izrađivani i u ovdašnjim krajevima po karolinškim uzorima što je dokaz da je tijekom 9. st. određeno viđenje svijeta i praktičnoga života bilo i prihvaćeno na području Hrvatske.

Vraćajući se imenima majstora, koja su uklesana na kamenim fragmentima, valja i u ovom sažetom pregledu spomenuti da se u toj građi nalazi zanimljivih podataka, korisnih za raznovrsna istraživanja.³⁷ Od tih sačuvanih imena, koja se odnose na klesare i graditelje četini su kršćanska (*Iohannes, Andreas, Petrus, Dominicus*), tri vjerojatno germanska (*Mund—Mundus, Badavit[us]* i *Garibert[us]*), dva su slavenska (*Radonja* i *Skoronja*) i dva, konačno, koja je teško odrediti: *Caceletus(?)* i *Mengausus(?)*. Bez namjere da pobliže rasvijetlim ovo onomastičko gradivo, suglasio bih se s mišljenjima Skoka³⁸ i Jirečeka,³⁹ po kojima imena kao *Petrus, Andreas, Iohannes, Dominicus*, pored velikog broja sličnih, kršćanskoga podrijetla i čistih u dalmatinske onomastikonu, pripadaju po svoj prilici autohtonom stanovništvu. Imena pretpostavljenoga germanskoga podrijetla, osim *Gariberta* sa sarkofaga iz Galizane, koji je iz starokršćanskog doba, mogu se povezati sa sličnim drugim germanskim imenima. Ovdje je riječ o slijedećim osobama: *Gumpert*,^{39a} presbiter iz Bijaća, *Theudebert*,⁴⁰ opat iz Nina, suvremenik Branimirov, *Odolbert*,⁴¹ presbiter iz Zadra i *Gisilbert*, opat samostana sv. Stjepana u Splitu.⁴² Iako nema baš uvjerljivih dokaza za takvu pretpostavku, čini se dopuštenim pomisliti da se u slučaju Gumperta i Theudeberta radi o osobama koje su stigle u ove krajeve s franačkim misijama u vrijeme pokršćavanja Hrvata, tj. tijekom 9. st. Druga dva slučaja, tj. opati *Odolbert* i *Gisilbert*, pokazuju persistentnost veza s karolinškim, a onda i s otonskim zapadom koje su, čini se, potrajale dosta dugo.

*

Treći dio ove rasprave sadržava neka stilsko-umjetnička razmatranja o spomenicima graditeljstva i skulpture predromaničkoga doba, sačuvanim u velikom broju, od kojih su neki izuzetne vrijednosti. Takav se sud smije izreći jer to dopuštaju osobitosti pojedinih građevina ili arhitektonskih tipova (npr. šesterolisne crkve) i vrsnoća obrtničkog umijeća odnosno repertoar motiva kojima su izgrađeni i ukrašeni neki sarkofazi (npr. Zadar, Split), pluteji i drugi fragmenti crkvenog namještaja.

³⁷ Za sve onomastike o kojima je riječ usp. o. c., u bilj. 28.

³⁸ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima*, Zagreb 1950.

³⁹ K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Theil I, Wien 1901.

^{39a} Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, 170 i d.

⁴⁰ Ž. Rapanić, *Bilješka uz četiri Branimirova natpisa*, *SHP*, ser. III, 9/1981, 179. Tu je i važnija literatura.

⁴¹ *Cod. dipl.*, vol. I, Zagreb 1967, 27.

⁴² *Cod. dipl.*, vol. I, 181.

Već sam bio naglasio važnost niza geografskih, političkih, gospodarskih, vjerskih i ostalih utjecaja o kojima ovisi pojava, razvoj i disperzija predromanike. Posebnu, međutim, pozornost zaslužuje činjenica da, iako postoje različiti uvjeti na hrvatskom, odnosno na bizantskom političkom području, rezultat je identičan. Predromanika pokazuje tipološku raznovrsnost zajedničku objema područjima. Radi se uvijek o istim tipovima crkava vrlo reduciranih dimenzija, posebne graditeljske tehnike, pune reminiscencija na kasnu antiku i na starokršćansko doba, koje se podižu u raznim naseljima ili u njihovoj blizini. Te crkve sjedinjuju, kako se čini, i votivnu, i cemeterijalnu, a možda i kongregacijsku funkciju. U zaleđu se radi o crkvama koje su uz neki zaselak ili selo (*casale, viculus, vicus, villa, curtis*), dakle uz karakteristične oblike nastobina što pripadaju po svoj prilici obitelji, rodu ili plemenu, a koje su crkve bile sagrađene kao donacije imućnijih pojedinaca, tj. viših slojeva društva. U gradovima su to najčešće »zadužbine« također bogatijih slojeva, smjelo bi se reći gradskog patricijata.

Ostavljajući po strani pitanje potanje razrade tipologije predromaničke arhitekture u Dalmaciji i u njezinu zaleđu, temu o kojoj su napisane mnoge stranice,^{42a} istaći ću sada samo jednu od osobina ovoga graditeljstva: to je zaista impresivna raznolikost arhitektonskih oblika. Ta raznolikost tlocrtnih i gabaritnih osobina, po mojem mišljenju (a s takvim sam stavom potpuno suprotan Karamanovim zaključcima, te onima čitava niza drugih autora koji ga uglavnom slijede), pokazuje specifičnu razradu naslijeđenih, a persistentnih oblika, dobro poznatih u starokršćansko doba (npr. aule s apsidom, križni tlocrti, trolisti i sl.), kojima se u našem slučaju pridružuju tlocrti i volumeni, drugdje nepoznati, kao npr. centralne građevine sa šest apsida pa čak, u jednom slučaju (Ošlje), i s osam. Tu spadaju još i male jednobrodne crkve s apsidom prekrivene bačvastim svodom na kojem je katkad i središnja kupola. Sve bi to trebalo smatrati rezultatom suradnje misionara, crkvenih osoba, od kojih je nesumnjivo poticala prva zamisao o zgradi kao sakralnom prostoru, tj. zamisao o obliku pogodnome za ostvarivanje sasvim određenih liturgijskih pretpostavki, te, naravno, i dedikacija baš određenoj osobi: Kristu, Trojstvu, Bogorodici, svecima ili svetica-ma, te, s druge strane, graditelja koji su tradicionalnim obrtničkim umijećem nastavili obavljati svoj posao pa gradili oslanjajući se na prethodna i naslijeđena iskustva. Te tradicije ili iskustva, dakako, nemaju nikakvih etničkih odrednica pa stoga nisu, niti mogu biti obilježeni etničkim predznakom. Takvim razlaganjem problema ostaju po strani sve hipoteze poput one koju je svojedobno zastupao Strzygowski, ili one druge za koju se zalagao Karaman, neki njegovi prethodnici, a poslije i njegovi sljedbenici, kad su pretpostavljali postojanje izvornog, hrvatskog, graditeljstva. Sasvim je, međutim, izvan dvojbe da su i Hrvati, kao i drugi doseljenici, tijekom vremena prihvatili onaj tradicionalni način građenja (ili klesanja), no ne čini mi se ni u kom slučaju prihvatljivom pomisao da se radi o inovacijama koje su nastale izvan kruga kasnoantičkih ili starokršćanskih graditeljskih tradicija.

^{42a} T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978.

Predromanička arhitektura u Dalmaciji razlikuje se od one starokršćanske tipologijskom raznolikošću, ali i dimenzijama, vrlo reduciranim, koje daju ne samo poseban karakter crkvama, već u konstruktivnom pogledu omogućuju postavljanje bačvastih svodova, a zatim i kupole, i jedno i drugo umjesto prostranih bazikalnih dvorana s elementima drvenih konstrukcija klasičnih krovova. Sažimanje širine lađe na samo nekoliko metara olakšavalo je takve zadatke, dajući samoj građevini zamjetnu čvrstoću, što je, eto, razlogom da se pokoja od njih sačuvala do današnjih dana.

Osim tih veza s tradicijom, dakle, onih tipologijskih i onih tehničke naravi, vrlo je zanimljiva i prostorna disperzija tih građevina. Napomene naznačene na početku ovoga rada koje se tiču povijesnih prilika i topografskih konstanti, te njihovih refleksija na polju kulturne i umjetničke djelatnosti, otkrivaju jedan osobito zanimljiv fenomen. Predromanika se očituje i pojavljuje uvijek u onim krajevima (regijama i mikroregijama) gdje su upravo osobitosti tla, oni lokalni uvjeti, omogućivali neprekinuto postojanje naselja ili pak, pružali uvjete kontinuiranu životu. Zbog toga bi bilo moguće govoriti i o izravnom kontinuitetu užeg ili šireg područja na kojemu se odvijao kršćanski kult. U gradovima, međutim, točnije »*intra muros*«, starokršćanske bazilike bile su uglavnom u neprekinutoj funkciji od svoga postanka sve do romaničkoga doba, tj. do oko 13. st. kad su primorski i obalni gradovi, razvivši svoju gospodarsku moć, dostigli stanje u kojem su se mogle projektirati i realizirati nove velike katedrale, simboli prosperiteta i visoke razine komunalnoga uređenja. Do tada su starokršćanske bazilike — a tome ima više primjera (npr. Dubrovnik, Trogir, Zadar, Rab itd.) — služile vjerskom okupljanju općenito, a u biskupskim središtima posebno. Neki se slični primjeri, po mojem viđenju pojedinih arheoloških nalaza, mogu pretpostaviti i na hrvatskom teritoriju, u zaleđu obale, npr. u Solinu, Kninu pa i drugdje, no za konačan zaključak u tom smislu potrebno je još temeljitijih istraživanja.

U isto je vrijeme predromanička skulptura prolazila drukčijim putem. Temeljeći svoju produkciju na shemama i ukrasnim predlošcima nastalim već u starokršćansko doba (geometrijske i vegetabilne forme) kojima su ukrašavani interijeri bazilika, memorija, oratorija, baptisterija i sl., a to su oltarne pregrade, amboni, imposti, pilastri, kapiteli itd., *magistri* i *marmorarii*, *artifices* i ostali obrtnici, pod usmjerenjem crkvene osobe, a u nesumnjivom doticaju s bližim i čak udaljenijim područjima, počeli su postupno upotrebljavati i prakticirati pri ukrašavanju crkvenih interijera novi repertoar motiva. Kako su pak bili u stanju, vladajući obrtom, prihvaćati taj novi način ukrašavanja, uspješno ga ostvarivati, a imajući polovinom 9. st. i, dakako, nadalje široko polje za svoju djelatnost klešući karakteristični crkveni namještaj predromaničkih crkava, navelike su širili novu, predromaničku skulpturu u gradovima i u njihovu zaleđu. Radi se, razumljivo, o majstorima nosiocima novih stremljenja, dok su iz tako kratko skicirana tijeka razvitka izostavljeni više ili manje uspješni imitatori i neuki klesari kakvih se počesto susreće u svim područjima. Ovim se pretpostavkama

isto tako ne isključuje ni mogućnost da su klesar i graditelj jedna te ista osoba, što je u ranom srednjem vijeku inače prilično čest slučaj.

Treba ipak spomenuti da izvan ovoga smjera razvitka, ovdje sažeto naznačena, postoje u bizantskim gradovima, osobito u Zadru i u Splitu (koliko je to zasad moguće utvrditi na temelju sačuvanih spomenika), niz djela koja po svojim osobinama upućuju na ranije vrijeme, točnije, postoje ukrasni motivi koji bi mogli pokazati postojanje klesarskih radionica na svršetku 8. st., pa možda i prije. Ovdje uključujem jednu skupinu sarkofaga iz Splita o kojoj sam opširnije pisao,⁴³ a onda i nekoliko fragmenata s identičnim motivom ukrštenih ljljana. Podrobnom analizom nastojao sam nešto više razjasniti sporna mjesta i pokazati da su dva splitska sarkofaga (onaj tzv. Ivana Ravenjanina i sarkofag priora Petra) prerađena u jednoj splitskoj radionici svršetkom 8. st., koja je k tome proizvodila i skulpturu ukrašenu identičnim motivima. Ta su dva sarkofaga kao i natpisi na njima svojedobno zadali interpretatorima mnogo teškoća. Što se pak tiče nadbiskupova epitafa, koji je vrlo dugo smatran važnim uporištem medijevalne historiografije i povijesti umjetnosti, sustavna analiza N. Klaić⁴⁴ ponudila je sasvim drukčiju interpretaciju početaka splitske crkve. Odbacujući legendarno podrijetlo nadbiskupa Ivana, nazvanoga i Ravenjaninom, Klaićeva je pokazala da je splitska crkva uzdignuta na metropolitjski rang tek u vrijeme splitskih koncila 925. odnosno 928. god. kad je borba između zadarske crkve, grada u kojem je stolovao bizantski upravitelj teme i one splitske, nasljednice nekadašnje salonitanske, završila pobjedom ove druge. U to su se vrijeme, naime, izvukli u raspru i lažni argumenti, točnije, Splitsani su se poslužili izmišljenim apostolicitetom biskupa Domnija, solinskoga mučenika iz Dioklecijanova vremena, proglasivši ga ni više ni manje nego učenicom sv. Petra. No, sam je časni solinski mučenik, prvo lice te medijevalne legende, opisane od splitskog kroničara Tome,⁴⁵ učinio pravo čudo, doduše s dosta zakašnjenja, pa je stara hipoteza, dugo godina smatrana vjerodostojnom, danas konačno odbačena. Zato su istodobno morale otpasti i sve one pretpostavke o vremenu nastanka i podrijetlu predromaničke umjetnosti koje su počivale na datiranju tobožnjega nadbiskupova sarkofaga. Kronološki slijed postao je jasan i ne bi smio više pobuđivati nikakva dvoumljenja. I u Ivanovu sarkofagu, isto kao i u slučaju sarkofaga priora Petra, riječ je o antičkom, odnosno starokršćanskom sarkofagu koji su naknadno više puta prerađivani, a u jednoj su ponovnoj upotrebi na njima uklesani i epitafi koji spominju navedene osobe: nadbiskupa i priora.

Nisu, međutim samo dva splitska sarkofaga zanimljivi spomenici toga prijelaznoga doba, premda oni pružaju i više negoli samo elemente za stilističku analizu. Neki sačuvani fragmenti iz Zadra otkrivaju da je i u tom gradu bilo mjesnih obrtnika koji su djelovali u približno isto vrijeme, tj. od otprilike svršetka 6. do u 8. st., i dakako poslije, o čemu

⁴³ Ž. Rapanić, *o. c.*, u bilj. 29a.

⁴⁴ N. Klaić, *o. c.*, u bilj. 9 (Ivan Ravenjanin...).

⁴⁵ Thomas Arcidiaconus, *Historia Salonitana*, dig. F. Rački, Zagreb 1894.

je nekoliko puta pisao I. Petricioli.⁴⁶ Sličnih primjera ima i u drugim sredinama, no u ovom sažetom prikazu treba istaći samo one glavne.

Pristup u tumačenju predromaničke umjetnosti koji ovdje izlažem i za koji se zalažem ne dopušta odvajanje skulpture od graditeljstva i prema tome odvojeno promatranje pojedinog od ta dva fenomena. Oba su duboko i nerazdvojno povezana, dapače čak su i uvjetovani jedan drugim. Graditeljstvo najprije kao određena koncepcija prostora (tlocrta i volumena), a onda i kao sveukupno ostvarenje cjelovite zamisli, u čemu izuzetno važnu ulogu igra i skulpturalna dekoracija unutrašnjosti, te dakako i zidna slika, na žalost, sačuvana u odlomcima koji ne dopuštaju obradu i tog elementa. Nastajali su tako, u opisanim uvjetima, samosvojni prostori u kojima se kao jedna od karakteristika ističe oltarna pregrada — *cancellum* s trokutnim zabatom u longitudinalnim prostorima i, kako se čini, lučnim nadvojem po sredini prolaza u svetište, u centralnim, šesterolisnim. Iako se oltarne pregrade pojavljuju i drugdje, pa i u dosta udaljenim krajevima (npr. i u Tirolu), one su apsolutno tipične za središnja, a donekle i južna jadranska područja. Male crkve reduciranih dimenzija zamijenile su prostrane starokršćanske bazilike, a oltarne pregrade s trokutnim zabatima postavljane su na mjesto četverostranih ili višestраниh oiborija što su se uzdizali pred trijumfalnim lukom.

Arhitrav, zabat ili luk nosili su vrlo često uklesani natpis u kojemu su bili spomenuti donatori, njihove obitelji, svećenici, a ponekad, na poleđini i — klesari. U ovom detalju unutrašnjeg ukrašavanja crkve nema također nikakve razlike između građevina koje nastaju u bizantskoj Dalmaciji i onima u Hrvatskoj. Sa sociološkog stanovišta, ako bi se tako smjelo reći, ta je činjenica vrlo važna jer pokazuje sposobnost viših slojeva hrvatskoga društva da se brzo prilagode duhu i kreacijama svoga doba. Kao što se nabavljalo skupocjeno franačko oružje i konjanička oprema, odnosno nastojalo da takvu izrađuju domaći oružari i zlatari, tako isto taj društveni sloj prima i druge tekovine, uvjetno rečeno karolinškoga doba, koje k njima dolaze s pokrštavanjem. Natpisi o kojima je riječ otkrivaju vrlo zorno proces u realizaciji neke pobožne namjere, donacije i zavjeta,⁴⁷ što je opet tekovina starokršćanskoga doba.

Treba, konačno, približivši se završetku ovoga razmatranja pokušati, sažimajući izneseno na najkraći način, postaviti i novi prijedlog za vrednovanje predromaničke u središnjim krajevima istočne obale Jadrana.

Ranosrednjovjekovni spomenici koje, na sreću, nije porušio čovjek ni oštetilo vrijeme i koji su takvi, kakvi su do nas dospjeli, po svoj prilici samo dio sveukupnih onodobnih djela, očigledno pokazuju snagu i posebnost jednog izraza, likovno razrađenog i vrlo kompleksnog. Ako se ta baština uspoređi s onom na području Italije, dakle s onom naj-

⁴⁶ I. Petricioli, *o. c.*, u bilj. 31. — Isti, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra, *Diadora*, 2/1960—1961, 251. — Isti, I più antichi edifici cristiani a Zadar, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 23/1972, 332.

⁴⁷ Ž. Rapanić, *o. c.*, u bilj. 27a.

bližom, s kojom je u nesumnjivoj tijesnoj stilskoj i tipološkoj vezi, treba zabilježiti vrlo važnu činjenicu: u našim krajevima postoji doista veliko mnoštvo karakterističnih spomenika, na relativno vrlo malom prostoru. Nadalje, postoji više specifičnih graditeljskih i skulptorskih rješenja interijera (oltarna pregrada) u kojima su posebno zanimljivi i vrijedni natpisi uklesani latinskim jezikom. Ti natpisi, po mojem sudu, temeljnom doduše na ipak nepotpunom poznavanju sveukupne građe na talijanskom tlu, znatno prelaze brojem i raznovršnošću sadržaja fond natpisa sačuvanih u tamošnjim krajevima, ocjenjujući pri tome, naravno, i razmjer područja koja se uspoređuju. Konačno, treba uočiti prisutnost i persistentnost obrtničkih tradicija, koje su u nas općenito na nešto nižoj razini ako se usporedi produkcija obiju sredina, iako, to valja naglasiti, i u nas postoji čitav niz remek-djela.

Što se tiče datiranja predromanike o kojoj je riječ, djelatnost graditelja i klesara treba »grosso modo« postaviti u drugu polovinu 9. st. i u 10. st. uz poneku fleksibilnost u tako postavljenim kronološkim granicama. Takvo datiranje predlažem povezujući, s jedne strane, pojavu predromanike s difuzijom i disperzijom kršćanstva u hrvatske krajeve i, s druge strane, s normalizacijom odnosa između bizantske Dalmacije i njenih gradova te ojačale Hrvatske u zaleđu. To je, čini mi se, omogućilo ponovni prosperitet »antičke civitas«, koja je — kako to na više mjesta ističe N. Klaić — jedna od najdragocjenijih tekovina prethodna vremena prenesena u srednji vijek.

Treba naglasiti da je u ovoj raspravi svjesno ostavljen po strani bogati repertoar tzv. materijalne kulture, bezbrojni grobni prilozi iz »starohrvatskih« grobova, što bi, da sam i to uključio u razmatranje, svakako obogatilo sveukupnu sliku, ali bi isto tako moralo odvući i u raspravu o podrijetlu, datiranju i atribuiranju te arheološke građe. Osim toga tu spomeničku građu nije moguće lako uključiti u onu stilsku kategoriju pod koju se obično postavlja predromanika, već je treba interpretirati kao specifično stvaralaštvo, osobito kad se radi o »starohrvatskom nakit« . To je, međutim, posebna tema koja prelazi okvire što su na početku bili postavljeni a k tome nameće i sasvim drukčiji pristup temi i podjednako temeljito raspravljanje.

Listopad 1985.

NOTE

L'étude, publiée sous le titre *«La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo. Considerazioni storico-artistiche»*, dans la série *«Settimane di studi del Centro italiano di studi sull'alto medioevo»*, XXX/1982, Spolète 1983, tome II, pag. 831—884, est la version amplifiée de la conférence que l'auteur, invité par le «Centro italiano di studi sull'alto medioevo» du Spolète, a tenu aux «Trentièmes Semaines» de Spolète du 15 au 21 avril 1982.

L'auteur a, en premier lieu, rédigé son texte pour les spécialistes internationaux mais, puisqu'il apporte aussi des considérations nouvelles qui n'ont pas été publiées dans les revues yougoslaves, ou qui n'ont été abordées qu'en passant, son étude devient aussi intéressante pour les lecteurs yougoslaves. C'est pourquoi la Rédaction a décidé de la réimprimer en langue croate dans sa forme intégrale. L'auteur a, cependant, lui-même, traduit son texte écrit en italien, et l'a adapté pour la revue où il est réimprimé. Il a, en effet, omis des fragments entre temps traités plus en détail dans plusieurs publications ainsi que dans *«Starohrvatska prosvjeta»*, et il a quelque peu modifié, abrégé ou complété son texte. Dans les notes de bas de page une lettre supplémentaire près du numéro indique les fragments remaniés.